

gezag, die op het niveau van de stad, geconcipieerd in termen van *civitas* en *respublica*, als alternatief voor de wil van de keizer kon dienen. Waar het stilzwijgende consent van een vrij volk als bron van gewoonterecht functioneerde, diende het uitdrukkelijk consent van een vrij volk als bron van geschreven recht, de *statuta populi*. Volgens Baldus ontleende het *populus* zijn wetgevende kracht aan zijn oorsprong in het *ius gentium*, opgevat als het recht dat alle volken dankzij het gebruik van de menselijke rede over de gehele wereld in (bijna) gelijke mate toepassen. De vorming van dorpen en steden was geen toeval; het was het dictaat van de rede. De rede leerde de mens de noodzaak van samenwerking en sociabiliteit. Noch voor de vorming van het volk, noch voor de vorming van een regering was een keizer of koning nodig. De menselijke rede gaf het volk het rationele vermogen tot regeren en het vervaardigen van wetten. In Baldus' krachtige Latijnse woorden: 'Populi sunt de iure gentium ergo regimen populi est de iure gentium'.⁴³ Het begrip 'vrijheid' in de conceptie van *populus liber* refereerde in de allereerste plaats aan onafhankelijkheid en zelfbestuur. Ook voor de juristen functioneerde de Romeinse Republiek daarbij als klassiek model. Zo bestond er een opmerkelijke overeenkomst tussen het juridische vrijheidsbegrip van Bartolus en Baldus en het politiek-theoretische vrijheidsbegrip van de burgerlijk humanisten.

De werken van Bartolus en Baldus werden beroemd in heel Europa. Hun doorbraak ten noorden van de Alpen begon in de vijftiende eeuw in de *consilia* van rechtsgeleerden. Voor de stad Nürnberg werkten juristen gedurende de vijftiende eeuw in een reeks traktaten en *consilia* aan de toepassing van het principe *civitas superiorem non recognoscens*, en voor de stad Augsburg stelde Conrad Peutinger omstreeks 1500 een *consilium* op dat de grenzen van het stedelijk gezag en de stedelijke vrijheid poogde vast te leggen langs de door Bartolus en Baldus uitgezette lijnen.⁴⁴ Aan de universiteit van Leuven schreef Jean Noyens in de tweede helft van de vijftiende eeuw een commentaar op het Romeins recht, dat grotendeels op het werk van Bartolus gebaseerd was.⁴⁵ De receptie van de nieuwe juridische theorieën van de vrije stad, van *populus liber*, van stedelijke onafhankelijkheid en zelfbestuur vond ten noorden van de Alpen haar weerslag evenwel niet alleen in juridische en politieke traktaten, maar vooral ook in de oorkonden en charters van steden en gewesten.

Vrijheid in de Bourgondische Nederlanden

In de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden was er één gewest waar vrijheid de functie vervulde van een nationale ideologie, namelijk Friesland. De Friezen pretendeerden te beschikken over vrijheden die zij van Karel de Grote zouden hebben verkregen als beloning voor hun heldendaden in de strijd tegen de Saksen en bij de tocht naar Rome. Van Rooms-koning en graaf van Holland Willem II verkregen zij in 1248 een schriftelijke bevestiging

43. *Ibidem*, 104-113 en Meier, *Mensch und Bürger*, 160.

44. Meier, *Mensch und Bürger*, 173-176 en U. Heckert, "Im Zweifel für die Freiheit'. Ein Mustergutachten Conrad Peutingers zu Bürgerrecht und Bürgeraufnahme im spätmittelalterlichen Augsburg" in: Schreiner en Meier, *Stadtregiment und Bürgerfreiheit*, 135-136.

45. Zie R. Feenstra, "Bartole dans les Pays-Bas" in: *Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il vi centenario*, II (Milaan, 1962) 186-188.

van niet nader gespecificeerde *iura, libertates et privilegia* van Karel de Grote. Toen graaf Willem III van Holland in 1310 in Westergo werd erkend als heer, bevestigde hij op zijn beurt het privilege van 1248.⁴⁶ Intussen kon onderzoek aannemelijk maken dat de overgeleverde tekst van het zogenaamde Karelsprivilege een vervalsing was, omstreeks 1300 ontstaan in de omgeving van bisschop Willem van Utrecht.⁴⁷ Dit neemt niet weg dat het in 1493 nog letterlijk bekrachtigd werd door Roomskoning Maximiliaan en eeuwenlang heeft gefungeerd ter ondersteuning van de Friese vrijheidsmythe.⁴⁸ Tot de artikelen van het zogenaamde Karelsprivilege behoren de volgende bepalingen:

Bovendien schenken wij hen op ons koninklijk gezag, dat zij met al hun kroost dat reeds geboren is en nog geboren moet worden, voor ceuwig vrij zullen zijn, niet gebonden door enige vorm van horigheid. Ook bepalen wij, dat niemand hen mag overheersen, tenzij met hun eigen wil en toestemming. En opdat ze toch geen rechters zullen missen, bepalen wij dat ze uit hun eigen midden redgers [*consules*] kiezen.⁴⁹

Sedert 1256 tot de verovering door de hertog van Saksen namens de Roomskoning in 1498 leefden de Friezen inderdaad zonder een landsheer. Zij verzetten zich heftig tegen pogingen van de Hollandse graven om het gebied opnieuw te onderwerpen. Intern hield dit echter niet in dat gelijkheid en rechtvaardigheid zouden heersen. In feite bestond er een adelsregering, waar machtige hoofdelingen met de steun van hun volgelingen hun onderlinge conflicten uitvochten krachtens het veterecht.⁵⁰

Gewoonterecht vormde ook elders in de Nederlanden de basis van het rechtsbestel, tot het einde van de achttiende eeuw. Zijn kracht berustte op zijn aanpasbaarheid, ook aan wettenrecht. Zo bepaalde het privilege dat Brugge in 1127 verkreeg van de graaf van Vlaanderen dat de burgers vrij waren om hun gewoonterecht te verbeteren en aan te passen volgens de noden van tijd en plaats: ‘*ut potestative et licenter consuetudinarias leges suas de die in diem corrigerent et in melius commutarent secundum qualitatem temporis et loci*’.⁵¹ Deze bepaling is te vinden in het privilege van Aire-sur-la-Lys, in origineel overgeleverd uit 1188, maar teruggaand tot de periode tussen 1093 en 1111, waar de twaalf rechters de bevoegdheid kregen ‘*leges et consuetudines ... ad honorem et utilitatem totius ville*’ te verbeteren.⁵² Het

46. A. Janse, “Graaf Willem II van Holland en de Friese vrijheidslegende” in: Ph.H. Breuker en A. Janse, ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen, 1997) 77-86.

47. A. Janse, “De waarheid van een falsum. Op zoek naar de politieke context van het Karelsprivilege”, *De Vrije Fries*, LXXI (1991) 7-28.

48. Ph. Breuker en A. Janse, “Beelden” in: Breuker en Janse, *Negen eeuwen*, 29-39.

49. Janse, “De waarheid”, 21.

50. Breuker en Janse, “Beelden”, 31.

51. Galbert of Bruges, *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, a cura di Jeff Rider (Turnhout, 1994) c. 55.

52. G. Espinas, ed., *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal en France des origines à la Révolution*. Artois, I (Parijs, 1934) nr 20, 54-60. Andere voorbeelden: R.C. van Caenegem, “Boekenrecht en gewoonterecht: het Romeinse recht in de zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen”, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, VIII (1966) 12-37, n. 13.

onderscheid tussen verordend wettenrecht en gewoonterecht vervaagde in die zin dat ook verleende privileges gingen behoren tot het corpus dat tijdgenoten beschouwden als behorend tot het geheel van 'rechten, privilegen, costumen ende usagen'⁵³

De oudste stadsrechten in Vlaanderen kennen wij slechts in een latere schriftelijke versie van de overeenkomsten die oorspronkelijk mondeling werden uitgevaardigd en bezworen. Opeenvolgende landsheren bevestigden de traditie en pasten die aan. Van de laatste drie decennia van de elfde eeuw dateren enkele overgeleverde akten waarin de graaf de vrijheden bevestigde die de inwoners van een stad hadden geformuleerd. In andere gevallen verleende hij aan de burgers van een nieuw gestichte stad privileges op het gebied van de persoonlijke vrijheid en de zelfstandige rechtspraak.⁵⁴ Sommige bepalingen golden voor een aantal plaatsen tezamen. Dit kwam hetzij door vrijwel gelijklopende verleningen zoals graaf Filips van de Elzas dat omstreeks 1170 deed voor de zeven grote steden van Vlaanderen,⁵⁵ hetzij door de overname van stadskeuren, waardoor zich families van stadsrechten vormden zoals tussen Leuven, 's-Hertogenbosch, Haarlem en diverse andere Hollandse steden.⁵⁶

Het gewoonterecht ontwikkelde zich organisch tot een rijk geschakeerde veelheid van in afzonderlijke gemeenschappen gegroeide gebruiken gecombineerd met op diverse tijdstippen aan hen verleende speciale rechten. Essentieel is dat al die tradities tot een veriegende lokale diversificatie leidde die telkens weer werd gesanctioneerd door de landsheren. Dat deden zij in het bijzonder omdat zij doorgaans zelf allerhande voorrechten en vrijheden verleenden aan afzonderlijke steden en gewesten, in ruil voor militaire dienst of financiële steun. In het algemeen bevestigden de vorsten het geheel van alle voorgaande verleningen ter gelegenheid van hun huldiging. Zij zwoeren dan alle bestaande rechten van het land, of van een bepaalde plaats of streek, te zullen eerbiedigen en te doen naleven, in ruil waarvoor de onderdanen hun eed van trouw jegens hem of haar aflegden. Deze Blijde Inkomsten zijn in Brabant sedert 1312 bekend als formele schriftelijke documenten met die naam,⁵⁷ maar ook in andere gewesten legden de vorsten bij hun aantreden plechtige eden af. Karel de Stoute zwoer in 1468 als graaf van Holland onder meer

te doen onderhouden die rechten, privilegen ende hantvesten, onsen gemeynen steden ende lande van Hollant voirtijts verleent ende gegeven bij ons ende wijlen onsen voirvade-

53 WP Blockmans, ed., *Het algemene en de gewestelijke privilegien van Maria van Bourgondie voor de Nederlanden, 1477* (Standen en Landen LXXX) (Kortrijk-Heule, 1985) 89, 129, 217, een Franstalige variant voor Namen: *drois, privilèges, franchises, libertez, estatuz, costumes et usages*, 244.

54 R C van Caenegem, 'Coutumes et législation en Flandre aux XIe et XIIe siècles' in *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle* (Brussel, 1968) 253-255, 269-270.

55 R C van Caenegem en L. Milis, "Kritische uitgave van de 'Grote Keure' van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Gent en Brugge (1165-1177)", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXLIII (1977) 207-257, dezelfde, "Edition critique des versions françaises de la 'Grande Keure' de Philippe d'Alsace, comte de Flandre, pour la ville d'Ypres", *ibidem*, CXLVII (1981) 1-44.

56 H PH Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's Hertogenbosch* (Amsterdam, 1948).

57 R Van Uytven, "1477 in Brabant" in Blockmans, *1477*, 281-284.

ren, graven ende gravynnen van Hollant, Zeelant ende heeren van Vryeslant, zaliger memo-
rien, te houden ende te doen onderhouden, ende confirmeren ende vestigen die voir ons
ende onsen erven ende nacomelingen mit desen onsen eede, gelovende die eer te vermeer-
deren dan te vermynderen.⁵⁸

De bilaterale eedsaflegging door vorst en onderdanen, verenigd in een publieke ruimte, soms in open lucht op een marktplein of een heuvel zoals te Cats of op de Schepelenberg nabij Castricum, vond haar model in het feodale contract. Daaraan ontleende het volk ook het recht van dienstweigering indien de heer zijn belofte zou schenden. De oudste formulering daarvan komt voor in een stadskeure die graaf Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen in 1128 verleende aan Sint-Omaars. Negen baronnen zwoeren als getuigen voor de nieuwgekozen graaf de naleving van het charter te zullen waarborgen:

Prefati barones insuper iuraverunt quod si comes burgenses Sancti Audomari extra consuetudines suas eicere et sine iudicio scabinorum tractare vellet, se a comite discessuros et cum eis remansuros, donec comes eis suas consuetudines integre restituerit et iudicium scabinorum eos subire permetteret.⁵⁹

Het recht van dienstweigering bleef hier nog wel beperkt tot de getuigende baronnen, maar het gold de bescherming van stedelijke vrijheden. In het Charter van Kortenberg en de Brabantse Blijde Inkomsten komen steeds uitvoeriger formules voor die de onderdanen als geheel toestonden dienst en onderdanigheid te weigeren indien en zolang de hertog schendingen van het charter beging of toestond.⁶⁰ In 1477 werd deze bekrachtigingsformule in het algemene privilege voor alle Nederlandse gewesten en in de charters voor Vlaanderen en Brabant uitgebreid tot iedere individuele onderdaan:

... zo consenteren wij ende willekueren onsen vors. landen ende den ondersaten van dien ende hueren naercommers ende elken van hem bezondere, dat zij ons ende onse naercommers nemmermeer gheenranden dienst doen en zullen noch onderhoorich zijn in gheerande zaken ...⁶¹

In de Nederlanden vond het Romeinse recht tot in de late vijftiende eeuw maar een beperkte praktische toepassing. Weliswaar ontwikkelde het zich van een debat in de studiekering van geleerden aan de universiteiten tot een meer op de gangbare rechtspraktijk gerichte casuïstiek, maar toch zouden de gewonterechten tot het einde van de achttiende eeuw de basis blijven vormen van de rechtspraktijk. Daartoe werden ze in de loop van de zestiende eeuw opgetekend en gecodificeerd.⁶² Universitair geschoolde juristen werden wel steeds tal-

58. J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven, 1995) 89-409, 564-613; citaat op 564.

59. Th. de Hemptinne en A. Verhulst, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191)*, III/1 (Brussel, 1988) nr 2, 17.

60. Van Uytven, "1477", 282-284.

61. Blockmans, *1477*, 94, 143, 283.

62. Van Caenegem, "Boekenrecht".

rijker in gerechtsraden en in functies als stadsambtenaren,⁶³ maar dat leidde vooral tot modernisering van formele en procedurele aspecten van de rechtspraak en het bestuur, niet tot territoriale homogenisering noch tot fundamentele aanpassing van de rechtsstelsels zelf

In die zin bleef het denken over vrijheid en recht van onderdanen steeds gevat in meervoudsvormen. Er bestonden vele vrijheden, op te vatten als negatief gedefinieerde vrijstellingen van verplichtingen, zoals er een veelheid bestond aan rechtsstelsels. 'Policie en justitie' lagen in dezelfde handen. Politieke eenheden streefden ernaar hun particuliere rechten zoveel mogelijk te handhaven en uit te breiden. Daarvoor vormde de met ijzer beslagen en van vele sloten voorziene kist met de talloze in de loop van eeuwen bijeengesprokkelde privilegebrieven van hun stad of gemeenten het houvast. Daarnaai verwezen zij bij het voeren van verzet, uiteindelijk het 'verlaten' van Philips II in 1580-1581.⁶⁴ Geleerde rechtskundige of politieke concepten speelden daarbij ook toen nog maar een heel bescheiden rol.

63 P. Moraw, 'Careers of graduates' in H. De Ridder-Symoens, ed., *A history of the university in Europe*, I (Cambridge, 1992) 270-277.

64 W. Blockmans, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)' in *Assemblee di Stati e Istituzione rappresentative nella Storia del Pensiero politico moderno* (Rimini, 1983) 135-150.